

Η Εντολή της Διδώς Σωτηρίου και η αναβίωση της μνήμης του Νίκου Μπελογιάννη στο πολιτικό και λογοτεχνικό πεδίο της Μεταπολίτευσης.

Μαρία Νικολοπούλου

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η *Εντολή* της Διδώς Σωτηρίου εκδόθηκε το Δεκέμβριο του 1976, όταν η συγγραφέας ήταν εξήντα επτά ετών. Είναι ένα κείμενο που χαρακτηρίστηκε πολιτικό μυθιστόρημα ή μυθιστόρημα ντοκουμέντο και στο οποίο η μυθοπλασία υποσκελίζεται στην πορεία της αφήγησης από την αναφορικότητα. Αναφέρεται στον έρωτα του Νίκου Μπελογιάννη και της νεότερης αδελφής της Σωτηρίου, Έλλης Παππά, ενώ βρίσκονταν και οι δύο στην παρανομία το 1950¹ στη σύλληψη τους το Δεκέμβριο του 1950, ενώ η Έλλη είναι ήδη έγκυος¹ στις δίκες τους, μαζί με άλλους αριστερούς κατηγορούμενους, στην καταδίκη τους σε θάνατο και στην εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη μαζί με άλλους τέσσερις συγκατηγορούμενούς του το Μάρτιο του 1952, παρά τη διεθνή κινητοποίηση για να αποτραπεί η εκτέλεση. Η Έλλη Παππά δεν εκτελέστηκε ως μητέρα βρέφους. Το παιδί, που ονομάστηκε επίσης Νίκος Μπελογιάννης (σύμφωνα με την ελληνική παράδοση, τα παιδιά παίρνουν το όνομα του παππού τους, ή κάποιου στενού συγγενούς που πέθανε απροσδόκητα την εποχή περίπου της γέννησής τους), παρέμεινε στη φυλακή ως τα τρία του χρόνια και μετά ανέλαβε την ανατροφή του η Διδώ Σωτηρίου, μέχρι την αποφυλάκιση της Έλλης το 1963.

Άρα το κείμενο αυτό βασίζεται σε αυτοβιογραφικό υλικό: η αφηγήτρια ταυτίζεται με τη συγγραφέα, αλλά οι πρωταγωνιστές του είναι το ζευγάρι του Νίκου και της Έλλης. Η γραφή του κειμένου αποτελεί ένα ηθικό καθήκον προς τους πρωταγωνιστές και το παιδί τους, περιγράφοντας την αγωνιστική στάση τους στη διάρκεια των δικών από το Έκτακτο Στρατοδικείο όσο και τον αγώνα που διεξήχθη από τη συγγραφέα και τον περίγυρό της για να αποφευχθεί η εκτέλεση. Η Σωτηρίου όμως δε γράφει απλώς ως μια συγγενής αλλά και ως μια καταξιωμένη δημοσιογράφος με ειδικευση στο διεθνές ρεπορτάζ και μια συγγραφέας που έχει δημοσιεύσει ήδη επιτυχημένα μυθιστορήματα όπως τα *Ματωμένα Χώματα* (1962)¹

¹ Μεταφρασμένο στα Γερμανικά ως Dido Sotiriou, *Lebewohl, Anatolien*, Edition Romiosini/CeMoG, Berlin 2016. Το μυθιστόρημα αυτό αναφέρεται στους Ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν στη Μικρά Ασία ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο (1919-1922) και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για τη χρήση της ιστορίας στο κείμενο βλ. Maria Nikolopoulou,

και μελέτες για τη διεθνή πολιτική όπως *Η μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο* (1975), η οποία ακολουθεί τη μαρξιστική μεθοδολογία.

Έτσι προσπαθεί να ερμηνεύσει την υπόθεση Μπελογιάννη στα πλαίσια του ελληνικού και διεθνούς πολιτικού περιβάλλοντος, και ειδικότερα του ψυχρού πολέμου.² Ο Μπελογιάννης κατηγορήθηκε ως κατάσκοπος και δικάστηκε σύμφωνα με το νόμο περί κατασκοπίας, που είχε νομοθετηθεί από τη δικτατορία του Μεταξά το 1936. Η δίκη του όμως διεξήχθη κατά τη θητεία μίας κεντρώας κυβέρνησης που ήρθε στην εξουσία το 1951, με σύνθημα τη συμφιλίωση, τον κατευνασμό των παθών και την παύση των εκτελέσεων.³ Η Σωτηρίου περιγράφει τις πιέσεις που ασκήθηκαν από εξωθεσμικά κέντρα όπως ο στρατός και η αμερικανική διπλωματική και στρατιωτική αποστολή στην κυβέρνηση για να προχωρήσει στην καταδίκη του Μπελογιάννη, ώστε να διατηρηθεί το ψυχροπολεμικό κλίμα και να αποτραπεί η προσέγγιση του Κέντρου με την Αριστερά.

Το περιεχόμενο λοιπόν του βιβλίου, που συνδυάζει την προσωπική εμπειρία, την πολιτική ανάλυση, αποσπάσματα από τα πρακτικά των δικών, μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων και αυτούσια ρεπορτάζ εφημερίδων, εμποδίζει την ειδολογική του κατάταξη. Η ίδια η συγγραφέας δεν το χαρακτηρίζει

«Das Nationaltrauma von 1922 und seine literarische Adaptation 40 Jahre danach», στο Sotiriou, *Lebwohl, Anatolien*, 315-347, σ. 341-347.

² Ο Μπελογιάννης, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, είχε εισέλθει στην Ελλάδα παράνομα ένα χρόνο μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και την υποχώρηση του Δημοκρατικού Στρατού στην Αλβανία. Παρ'όλα αυτά η πολιτική της ηγεσίας του ΚΚΕ, που βρισκόταν εξόριστη, ήταν ότι ο ένοπλος αγώνας συνεχίζεται. Στα πλαίσια της πολιτικής αυτής ο Μπελογιάννης απεστάλη στην Ελλάδα για να αναδιοργανώσει τις διαλυμένες κομματικές οργανώσεις, που βρίσκονταν στην παρανομία, καθώς το ΚΚΕ είχε κηρυχθεί παράνομο κόμμα ήδη από το 1947 και οι οπαδοί του καταδικάζονταν από έκτακτα στρατοδικεία, φυλακίζονταν και εκτελούνταν. Χιλιάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά είχαν γίνει πολιτικοί πρόσφυγες και είχαν καταναμηθεί στις Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες. Οι πρόσφυγες κατανεμήθηκαν στην ΕΣΣΔ, την Ανατολική Γερμανία, την Πολωνία, την Τσεχία, τη Ρουμανία, την Ουγγαρία, όπου αργότερα ένα χωρίο με κατοίκους πολιτικούς πρόσφυγες ονομάστηκε Μπελογιάννης. Για μια σύντομη παρουσίαση της θέσης της Ελλάδας στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου και τη επέμβαση των διεθνών παραγόντων στην ελληνική πολιτική βλ. Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US-West German-Greek Relations 1949-74*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2006, 42-60. Για μια παρουσίαση της περιόδου από την αμερικανική διπλωματική προοπτική βλ. James Edward Miller, *The United States and the making of Modern Greece: History and Power 1950-1974*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2009, 23-40.

³ Για μια σύντομη παρουσίαση των μετεμφυλιακών διώξεων των Αριστερών και της υπόθεσης Μπελογιάννη στα αγγλικά βλ. Evi Gkotsaridis, *A Pacifist's Life and Death: Grigorios Lambrakis and Greece in the Long Shadow of Civil War*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2016, 167-174. Αναλυτικά, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα: Πλήρη πρακτικά και ιστορικό των δικών Μπελογιάννη: Τα σήματα Βαβούδη* (επιμ. Σπύρος Σακελλαρόπουλος), Τόπος, Αθήνα 2016.

ειδολογικά στον πρόλογό της. Αντίθετα τονίζει το ηθικό βάρος της γραφής και κατά συνέπεια την ειλικρίνεια των προθέσεών της.

Το κείμενο ξεκινά ως ένα μυθιστόρημα με πρωτοπρόσωπη αφήγηση: οι χαρακτήρες έχουν αρκετά κοινά με κάποια πραγματικά πρόσωπα, αλλά δεν έχουν τα ίδια ονόματα (π.χ. η Κατερίνα είναι περσόνα της Διδώς Σωτηρίου, η Άννα αντιστοιχεί στην Έλλη Παππά, ο Σωτήρης έχει τα χαρακτηριστικά του συζύγου της Διδώς, Πλάτωνα Σωτηρίου). Στην πορεία αποκαλύπτονται τα πραγματικά ονόματα των πρωταγωνιστών, Έλλης και Νίκου, ενώ τα υπόλοιπα πρόσωπα κρατούν τα πλασματικά τους ονόματα. Ακόμη στα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου αναπτύσσεται πολύ το προσωπικό ιστορικό και η πολιτική δράση της Κατερίνας και της Άννας, σε μια προσπάθεια να αναδειχθεί αντιστικτικά ο χαρακτήρας τους και η διαφορετική τους εξέλιξη.

Η αφήγηση ανατρέχει στην περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, και συνδυάζοντας τα προσωπικά βιώματα της Κατερίνας ως συντάκτριας του Ριζοσπάστη, επίσημης εφημερίδας του ΚΚΕ, αναφέρεται σε πρόσωπα και καταστάσεις που γνώρισε από κοντά. Όπως είχε κάνει στα *Ματωμένα χώματα* μια δεκαετία νωρίτερα, η Σωτηρίου αποπειράται να διαμορφώσει μια μνημονική αφήγηση για τη δεκαετία του 1940 με ιστοριογραφικές φιλοδοξίες, μέσα από ένα υβριδικό λόγο που συνδυάζει το λόγο της μαρτυρίας της συγγραφέως και άλλων προσώπων και την πολιτική ανάλυση.

Καθώς το κείμενο εστιάζει στα γεγονότα της σύλληψης και της δίκης των πρωταγωνιστών το μυθοπλαστικό στοιχείο παραμερίζεται και εντάσσονται στο κείμενο ντοκουμέντα: αποσπάσματα από τα πρακτικά της δίκης, επιστολές, άρθρα εφημερίδων. Το κείμενο γίνεται όλο και πιο αναφορικό όσο προσεγγίζει τα επώδυνα γεγονότα της καταδίκης και της εκτέλεσης του Μπελογιάννη.

Το τραύμα εμποδίζει μια πλασματική μετάπλαση των γεγονότων, ενώ ταυτόχρονα η υιοθέτηση λογοτεχνικών συμβάσεων μπορεί να θεωρηθεί ότι προδίδει την αυθεντικότητα των αφηγούμενων γεγονότων.⁴ Έτσι το δεύτερο μέρος του κειμένου αποτελείται από μια παράθεση ντοκουμέντων με συνδετικές σύντομες πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις της Κατερίνας που αποτιμούν τους πολιτικούς παράγοντες που οδήγησαν στη δίκη και στην εκτέλεση. Η Σωτηρίου

⁴ Η βιβλιογραφία για τη λογοτεχνία του τραύματος είναι ευρύτατη. Για την ελληνική περίπτωση, Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη: Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.

προτιμά ουσιαστικά να αποδώσει αυτά τα τραυματικά γεγονότα μέσα από ένα κολλάζ κειμένων, μια τεχνική κάπως πιο μοντερνιστική σε σχέση με τον παραδοσιακό ρεαλισμό που είχε ακολουθήσει στα πρώτα κεφάλαια του κειμένου. Δεν σημαίνει πάντως ότι το κολλάζ αυτό δημιουργεί πολυφωνία, καθώς οι πρωτοπρόσωπες συνδετικές αφηγήσεις καθοδηγούν τον αναγνώστη προς μια συγκριμένη ερμηνεία του κειμένου.

Ο τραυματικός χαρακτήρας της αφήγησης δεν αφορά μόνο τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται αλλά και την εκδοτική τύχη του κειμένου. Η Σωτηρίου είχε ξεκινήσει να γράφει ένα προσχέδιο της *Εντολής* ήδη από τη δεκαετία του 1960, όπως αναφέρει και η ίδια στον πρόλογό της. Κάποια από τα αρχικά αυτά χειρόγραφα φυλάχθηκαν τις πρώτες μέρες της δικτατορίας σε τραπεζική θυρίδα προκειμένου να διαφυλαχθούν από έρευνες της χουντικής ασφάλειας.⁵ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, το 1970, αναγκάστηκε καταστρέψει μεταγενέστερα χειρόγραφα του μυθιστορήματος, προκειμένου να μην επιβαρύνει τη θέση της Έλλης (η οποία ήταν εξόριστη λόγω πολιτικών πεποιθήσεων από την πρώτη μέρα της δικτατορίας), αν τυχόν έπεφταν στα χέρια της Ασφάλειας.⁶

Είναι αδύνατον να μάθουμε αν το γεγονός της καταστροφής των κεφαλαίων άλλαξε το χαρακτήρα του κειμένου και οδήγησε σε αυτή την πιο αναφορική γραφή, όπου τα ντοκουμέντα κυριαρχούν. Όπως προκύπτει από τη δημοσίευση ανέκδοτων κειμένων από το αρχείο της Σωτηρίου, το βιοματικό υλικό της *Εντολής* το είχε επεξεργαστεί και σε άλλα κείμενά της, όπως στο μυθιστόρημα *Τα παιδιά του Σπάρτακου*, το οποίο επεξεργαζόταν από το 1961 ως το 1991.⁷ Ήταν προφανώς ένα θέμα που την απασχολούσε και δοκίμαζε την απόδοσή του σε διαφορετικές μορφές αφήγησης. Στα *Παιδιά του Σπάρτακου*, ο βασικός χαρακτήρας έχει ομοιότητες με τον Μπελογιάννη, αλλά υπάρχει περισσότερο μυθοπλαστικό στοιχείο ενώ δεν μαθαίνουμε την τύχη του μετά τη δίκη του. Αντίθετα στην *Εντολή*, που τελικά δημοσιεύθηκε, η Σωτηρίου επέλεξε να μείνει πιο κοντά στην αναφορικότητα.

⁵ Νίκος Ν. Μπελογιάννης, «Πρόλογος» στο Διδώ Σωτηρίου, *Τυχαίο συναπάντημα και άλλες ιστορίες*, Κέδρος, Αθήνα 2004, 11-13, σ. 12.

⁶ Σάσα Τσακίρη, *Διδώ Σωτηρίου: Από τον κήπο της Εδέμ στο καμίνι του αιώνα μας*, Κέδρος, Αθήνα 1996, 260-261.

⁷ Διδώ Σωτηρίου, *Τα παιδιά του Σπάρτακου* (επιμ. Έρη Σταυροπούλου), Κέδρος, Αθήνα 2011. Για τις ομοιότητες με την *Εντολή* βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Πρόλογος: Περιπέτειες ανθρώπων, περιπέτειες βιβλίων» στο *Τα παιδιά του Σπάρτακου*, ο.π., 9-48, σ. 28-30.

Καθώς το μυθιστόρημα ξαναγράφηκε στη διάρκεια της δικτατορίας και εκδόθηκε στην αρχή της μεταπολίτευσης είναι αναγκαίο να εξετάσουμε το ιδεολογικό πλαίσιο της μεταπολίτευσης, καθώς πιθανόν επηρέασε ορισμένα χαρακτηριστικά του κειμένου. Μετά την πτώση της Χούντας τον Ιούλιο του 1974, το ΚΚΕ νομιμοποιήθηκε μετά από τριάντα σχεδόν χρόνια και πήρε μέρος στις εκλογές του Νοεμβρίου 1974. Είχε προηγηθεί όμως η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, στη διάρκεια της δικτατορίας και υπό καθεστώς παρανομίας, σε δύο κόμματα: ένα πιο πιστό στη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία και την ΕΣΣΔ (το οποίο διατήρησε την ονομασία ΚΚΕ) και ένα πιο κριτικό προς τους χειρισμούς της ηγεσίας και πιο κοντά στον Ευρωκομμουνισμό, το οποίο ονομάστηκε ΚΚΕ εσωτερικού.

Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ έδωσε τη δυνατότητα στην Αριστερά να διαμορφώσει μια ή περισσότερες δικές της αφηγήσεις για την τραυματική δεκαετία του 1940 αλλά και του 1950 και 1960. Τη στιγμή που οι πρωτεργάτες της χούντας δικάζονταν και φυλακίζονταν, η δεξιά αφήγηση για τον κομμουνιστικό κίνδυνο, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η δικτατορία είχε απαξιωθεί. Ταυτόχρονα, δινόταν η δυνατότητα για πρώτη φορά σε στελέχη και αγωνιστές της Αριστεράς να αφηγηθούν τη δική τους εμπειρία των γεγονότων, όχι μόνο σε αυτόνομες εκδόσεις⁸ αλλά και σε περιοδικά.⁹ Οι περισσότερες από αυτές τις αναμνήσεις

⁸ Μια πρώτη καταγραφή των αφηγήσεων αυτών γίνεται στο Christian Gonsa, «Αυτοβιογραφικά κείμενα ελλήνων κομμουνιστών. Η ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας μέχρι τον β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Μνήμων*, 17 (1995), 107-129. Ενδεικτικά κάποιες μαρτυρίες ελλήνων κομμουνιστών που δημοσιεύθηκαν αυτόνομα στη περίοδο 1974-1976 είναι: Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ, Σύγχρονη εποχή*, 1976. Πέτρος Ρούσσο, *Η Μεγάλη Πενταετία, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1976. Βασίλης Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ'*, Αθήνα 1974. Γιάννης Μανούσακας, *Ακροναυπλία: Θρύλος και πραγματικότητα*, Καπόπουλος, 1975. Γιάννης Μανούσακας, *Χρονικό από την Αντίσταση (Μετά την Ακροναυπλία)*, Καπόπουλος, Αθήνα 1976. Σπύρος Ηρ. Μπέκιος, *Σελίδες από την Εθνική Αντίσταση*, Βελούχι, 1976. Νίκος Tzamaloukas, *Ανάφη: ένας γολγοθάς της λευτεριάς*, Irini, Athen 1976. Vassilis Vardinoyannis, *Πώς αποδράσαμε από τα Βούρλα*, Themelio, Athen 1976. Panagiotis Kalogeropoulos, *Προσωπική μαρτυρία: εικοσιέξι χρόνια πολιτικός κρατούμενος*, Atermon, Athen 1976. Giorgis Blanas, (Καπεταν Κίσσαβος), *Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949: Όπως τα έζησα*, Καστανιώτης, 1976. Rizos Bokotas, *Έτσι χάθηκε ο Άρης: το δραματικό τέλος ενός σταυραετού*, Kedros, Athen 1976. Georgoulas Beikos, *ΕΑΜ και λαϊκή αυτοδιοίκηση: μια προσωπική μαρτυρία για το θεσμό, όπως εφαρμόστηκε στην ελεύθερη Ευρυτανία*, Thessaloniki 1976.

⁹ Αυτοβιογραφικά κείμενα, κυρίως για την Αντίσταση, δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά όπως το *Αντί*. Ενδεικτικά: Καπετάν Ζαχαριά, «Έτσι ξεκίνησε το ΕΛΑΝ», *Αντί*, τχ. 50 (24-7-1976), σ. 21. Πέτρος Ρούσσο, «Οι αντίπαλες δυνάμεις στη μάχη του Δεκέμβρη», *Αντί*, τχ. τχ. 61 (25-12-1976), σ. 24-26 (προδημοσίευση από το *Η μεγάλη πενταετία*), Β. Καββαθιάς, «Φυλακές Κέρκυρας (1948-49)», τχ. 45, σ. 37. Σταμ. Σκούρτης, «Ωσπου να ξημερώσει: Φυλακές Κέρκυρας (1948-49)», τχ. 45, σ. 37. Μάρκος Βαφειάδης, «Η συνέλευση των καπετανέων του ΕΛΑΣ», τχ. 42, σ. 24. Μπλάνας Γ. «Μια άλλη άποψη για τη συνέλευση των καπεταναίων», τχ. 47, σ. 15. Τάσος Ματζώρος, «Το ΕΛΑΝ Κορινθιακού», *Αντί*, τχ. 56 (16-10-1976), σ. 22-23. Δημήτρης Βλαντάς, «Ο Δ. Βλαντάς απαντά στο Μ. Βαφειάδη», *Αντί*, τχ. 56 (16-10-1976), σ. 52-54.

αναφέρονται στην προπολεμική ένταξη στην Αριστερά, στην αντίσταση και στις μετεμφυλιακές διώξεις. Είναι ενδεικτικό ότι σε έναν απολογισμό της εκδοτικής κίνησης του 1975 και 1976, ο Αλέξης Ζήρας καταγράφει ότι τα ιστορικά βιβλία είναι η πολυπληθέστερη κατηγορία της περιόδου με 246 τίτλους, ενώ οι βιογραφίες φτάνουν τους 117 τίτλους.¹⁰ Δεδομένου ότι δεν υπάρχει κατηγορία μαρτυρίας ή αυτοβιογραφίας, πιθανόν στην παραπάνω κατηγορία να εντάσσονται και οι μαρτυρίες. Αντίστοιχα, στον απολογισμό της πεζογραφικής παραγωγής του 1976, η Ευγενία Ζωγράφου αναφέρεται σε «ένα χείμαρρο από ομολογίες, ένα πλούσιο αλλά αδιαμόρφωτο ακόμη υλικό από εμπειρίες τυραννικές και μνήμες βασανιστικές».¹¹

Πέρα από το γενικό ενδιαφέρον για την περίοδο, υπάρχει έντονο ενδιαφέρον συγκεκριμένα για τον Μπελογιάννη. Στην πρώτη επέτειο της εκτέλεσής του στη Μεταπολίτευση (31/3/1975) διοργανώνονται εκδηλώσεις μνήμης από το ΚΚΕ με μεγάλη συμμετοχή.¹² Στο ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη*, επίσημου οργάνου του ΚΚΕ, αναφέρεται η παρουσία του γιού του, Νίκου Ν. Μπελογιάννη, αλλά όχι της Έλλης Παππά ή της Διδώς Σωτηρίου. Στην εκδήλωση μίλησαν στελέχη του κόμματος, όπως ο Γρηγόρης Φαράκος:¹³

«[Ο Μπελογιάννης] ανήκει όμως, πριν από όλα, στο ηρωικό και ακατάβλητο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, που ανέθρεψε στην υπερπενηντάχρονη ιστορία του χιλιάδες Μπελογιάννηδες, φλογερούς πατριώτες, αφοσιωμένους ως την υπέρτατη θυσία, μαχητές της προόδου και της κοινωνικής επανάστασης.

Οι κομμουνιστές, οι πρωτοπόροι αγωνιστές δεν επηρεάζονται από τις υπερεπαναστατικές φράσεις, έστω και αν συνοδεύουν ολόκληρες κόκκινες σελίδες με φωτογραφία του Μπελογιάννη. Δεν επηρεάζονται επίσης και από εκείνους που, πολύ καθυστερημένα, αποφάσισαν να «μιλήσουν» για το Νίκο Μπελογιάννη με σκοπό να τον «απομυθοποιήσουν» τάχα. Να προσβάλουν δηλαδή τη μνήμη του, λέγοντας πως τον σκότωσαν, όχι τα όπλα των

¹⁰ Αλέξης Ζήρας, «Μια εκδοτική καταγραφή (1975-α' εξάμηνο 1976)», *Αντί*, τχ. 50 (24-7-1976), 31-32. Ιδιαίτερα βοηθητικά είναι και τα βιβλιογραφικά δελτία του περιοδικού *Διαβάζω* των ετών 1976, 1977.

¹¹ Ευγενία Ζωγράφου, «Η πεζογραφία του 1976», *Ριζοσπάστης* (19-1-1977), 4.

¹² «Το ΚΚΕ και ο λαός τίμησαν τη μνήμη του Νίκου Μπελογιάννη μέσα σε ατμόσφαιρα γεμάτη έξαρση. Συγκινητικές στιγμές και στο Γ' Νεκροταφείο», *Ριζοσπάστης* (1-4-1975), 1, 7.

¹³ Γρηγόρης Φαράκος, «Νίκος Μπελογιάννης: Ήξερε να ζει και να πεθαίνει μαχόμενος», *Ριζοσπάστης* (1-4-1975), 3,6.

αμερικανών ιμπεριαλιστών και της ελληνικής αντίδρασης αλλά ...το λάθη του Κόμματος! Η απόπειρα των κάθε λογής αρνητών του επαναστατικού κινήματος, των οποιωνδήποτε αναθεωρητών ή αριστεριστών να καπηλευτούν τη μνήμη του Μπελογιάννη, ενώ αρνούνται τις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού και του προλεταριακού διεθνισμού, για τις οποίες εκείνος θυσίασε τη ζωή του, δεν αποτελεί μόνο μια από τις πολλές αντιφάσεις τους. Είναι ακόμη μια ανίερη προσπάθεια εξαπάτησης του λαού, που δείχνει απεριόριστη εκτίμηση στη μνήμη του ήρωά του.

Είναι φανερό ότι η μνήμη του Μπελογιάννη, όπως και η αφήγηση για τις προηγούμενες δεκαετίες, αποτελούσε αντικείμενο διεκδίκησης ανάμεσα σε διαφορετικές αριστερές παρατάξεις, τις οποίες κατονομάζει ο Φαράκος. Ο Μπελογιάννης είχε γίνει ήδη πριν εκτελεστεί σύμβολο, μέσω των διεθνών κινητοποιήσεων με τη συμμετοχή πολλών καλλιτεχνών (Τσάρλι Τσάπλιν, Ζαν-Πωλ Σαρτρ, Ζαν Κοκτώ, Πάμπλο Πικάσσο) και μέσα από τα σχετικά έργα τέχνης αφιερωμένα στο πρόσωπό του, με γνωστότερο το σκίτσο του Πικάσσο.¹⁴ Μετά τη μεταπολίτευση το ενδιαφέρον για το πρόσωπό του αυξάνεται, όπως φαίνεται και από σχετικές εκδόσεις.¹⁵

Μέσα αυτό το πλαίσιο εκδίδεται η *Εντολή*. Ενώ στη δεκαετία του 1960 ο λόγος της λογοτεχνίας είχε αναλάβει να διαμορφώσει την ιστορική αφήγηση της Αριστεράς, λόγω των περιορισμών στους οποίους υπόκειτο το ΚΚΕ, στη μεταπολίτευση ο ιστοριογραφικός λόγος κυριαρχεί. Ίσως αυτός είναι ένας ακόμη λόγος που η Σωτηρίου αποφάσισε τελικά να δώσει βάρος στην αναφορικότητα του

¹⁴ Γνωστός είναι επίσης ο πίνακας του Peter de Francia, *The execution of Beloyannis*, (1953-54) Tate Modern, Λονδίνο. <http://www.tate.org.uk/art/artworks/de-francia-the-execution-of-beloyannis-t14510> (τελευταία επίσκεψη 25/2/2018). Άγαλμα του Μπελογιάννη υπάρχει και στο Βερολίνο στο προαύλιο της Fachhochschule für Technik und Wirtschaft. Giorgos M. Vrasitoulis, «Το μνημείο του Νίκου Μπελογιάννη στο Βερολίνο», *Exantas* (Berlin), τχ. 12 (Juni 2010) (<http://exantas.de/el/magazine/%ce%b9%ce%bf%cf%8d%ce%bd%ce%b9%ce%bf%cf%82-2010/>) (τελευταία επίσκεψη 25/2/2018) και στο http://www.giannena-e.gr/Inhilatontas%20tin%20Istoria/Vrazitoulis_G_Mpelogiannis_Mnimeio.aspx. (τελευταία επίσκεψη 25/2/2018).

¹⁵ Μ. Βίτιν, *Νίκος Μπελογιάννης*, Αθήνα 1974. Πότης Παρασκευόπουλος, *Ποιος σκότωσε το Μπελογιάννη; :Η δικαστική συνέχεια του εμφυλίου πολέμου*, Εκδόσεις Ιστορία και πολιτική, Αθήνα 1976. Κούλης Ζαμπαθας, *Νίκος Μπελογιάννης, Νίκος Πλουμπιδής: δυο λαϊκοί εθνικοί αγωνιστές: Πώς τους γνώρισα και πώς έζησα μαζί τους στα στερνά της ζωής τους χρόνια*, Δωρικός, Αθήνα 1976.

κειμένου. Έτσι αποφεύγει την κατηγορία της υποκειμενικότητας για ένα ζήτημα που είχε δεχθεί πολλές και αντικρουόμενες ερμηνείες.¹⁶

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τη διαπάλη των λόγων που είχε διαμορφωθεί γύρω από τη μνήμη του Μπελογιάννη, το ηθικό καθήκον που αναφέρει η συγγραφέας στον πρόλογό της είναι μεταξύ άλλων να αποτρέψει την αποσιώπηση του ρόλου του επίσημου μηχανισμού του ΚΚΕ στη σύλληψη και καταδίκη του Μπελογιάννη. Όπως προκύπτει από το λόγο του Φαράκου που παρατέθηκε παραπάνω, είναι μια κριτική που ήδη ασκούσαν προς το ΚΚΕ.

Η Σωτηρίου στην αφήγησή της διαμορφώνει μια συνολική αφήγηση των λαθών του ΚΚΕ από την αρχή της δεκαετίας του 1940. Επικαλούμενη και τις προσωπικές της εμπειρίες, η συγγραφέας αναφέρεται στη λαθεμένη πολιτική του ΚΚΕ στις συμφωνίες του Λιβάνου και της Γκαζέρτας, που εμπόδισαν το ισχυρό κίνημα της αντίστασης να αποκτήσει πολιτική εξουσία μετά την απελευθέρωση και οδήγησαν στα Δεκεμβριανά.¹⁷ Παρουσιάζει την κριτική αυτή να προέρχεται όχι μόνο από την Κατερίνα, αλλά και από άλλους αριστερούς, όπως ο Νικήτας, ενώ αναφέρει ότι και ο Μπελογιάννης θεώρησε λάθος τη συμφωνία του Λιβάνου. Επισημαίνει με ιδιαίτερη οξύτητα το γεγονός ότι μετά την ήττα στα Δεκεμβριανά, οι δυνάμεις της Αριστεράς που υποχωρούσαν προς τη Βόρειο Ελλάδα είχαν πάρει ομήρους. Η Κατερίνα (περσόνα της Σωτηρίου) δηλώνει ρητά ότι το θεωρεί λάθος, και το παραλληλίζει με την αντίστοιχη πολιτική της συλλογικής ευθύνης που ακολουθούσαν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής.

Το ζήτημα των ομήρων στα Δεκεμβριανά υπήρξε μια πάγια κατηγορία της Δεξιάς προς την Αριστερά και το οποίο η Αριστερά αποσιωπούσε. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αφιέρωμα του περιοδικού *Αντί* στα Δεκεμβριανά δεν υπάρχει καμία αναφορά στο ζήτημα παρά μόνο στο ημερολόγιο ενός 'αστού' από το Δεκέμβρη του 1944, το οποίο δημοσιεύεται στα πλαίσια μιας απόπειρας

¹⁶ Βαγγέλης Κάσσο, «Διδώ Σωτηρίου» στο Τ. Καρβέλης, Αλ. Κοτζιάς, Χρ. Μηλιώνης, Κ. Στεργιόπουλος, Σπ. Τσακνιάς (επιμ.), *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, Σοκόλης, Αθήνα 1992, τ. 7, 210-220, σ. 220.

¹⁷ Εμφύλια σύγκρουση που ξέσπασε στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1944 με αιτία τον αφοπλισμό των αντιστασιακών οργανώσεων και την εκκαθάριση της αστυνομίας και του στρατού από τους συνεργάτες των Ναζί. Οι αγγλικές στρατιωτικές δυνάμεις συμμετείχαν αποφασιστικά εναντίον της Αριστεράς. Panagiotis Delis. «The British Intervention in Greece: The Battle of Athens, December 1944», *Journal of Modern Greek Studies*, 35/1 (2017), 211-237. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944: Η μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια Αθήνα 2014.

πολυφωνικής παρουσίας των γεγονότων.¹⁸ Το κείμενο όμως αντιμετωπίζεται ειρωνικά από το περιοδικό, με τη χρήση της εικονογράφησης και της στίξης. Αν η στάση του *Αντί* είναι δείγμα μιας αυτοκριτικής στάσης της ανανεωτικής Αριστεράς για το ζήτημα, αφού τολμά να το θίξει, η άποψη της Σωτηρίου είναι ακόμη πιο αυστηρή, γιατί το θεωρεί ένα λάθος ηθικό και πολιτικό.

Η Σωτηρίου επικρίνει την αλλοπρόσαλλη πολιτική που οδήγησε στον εμφύλιο πόλεμο, στην ήττα και κατακρίνει ιδιαίτερα την απόφαση για συνέχιση του ένοπλου αγώνα από κομματικές οργανώσεις που βρίσκονταν στην παρανομία, ενώ η κομματική καθοδήγηση βρισκόταν στην ΕΣΣΔ. Τέλος, αναφέρεται εκτεταμένα στην παρέμβαση του «θείου», Νίκου Πλουμπίδη, ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ που βρισκόταν στην παρανομία, κατά τη διάρκεια της δεύτερης δίκης του Μπελογιάννη για κατασκοπία. Ο Πλουμπίδης ανέλαβε με επιστολή προς την Ασφάλεια την ευθύνη για τους ασυρμάτους του ΚΚΕ που εντοπίστηκαν όσο ο Μπελογιάννης ήταν στη φυλακή και πρότεινε να παραδοθεί ο ίδιος, προκειμένου να μην εκτελεστεί ο Μπελογιάννης. Μία μέρες αργότερα ο ραδιοφωνικός σταθμός του ΚΚΕ, που εξέπεμπε από τη Ρουμανία κατήγγειλε την επιστολή ως πλαστή και τον Πλουμπίδη ως πράκτορα της Ασφάλειας και των Αμερικανών, αποτρέποντας κάθε περίπτωση σωτηρίας του Μπελογιάννη.¹⁹

Έτσι η Σωτηρίου παρουσιάζει μια σειρά λαθών της ηγεσίας του ΚΚΕ που οδήγησαν στην ήττα, στην εξόντωση των στελεχών και στην πολιτική απομόνωση της Αριστεράς για δεκαετίες. Η αφήγηση που διαμορφώνεται για την περίοδο αυτή δείχνει ότι τα λάθη αυτά δεν ήταν συγκυριακά αλλά οφείλονταν σε απουσία στρατηγικής, άγνοια των συσχετισμών αλλά και στους θεσμούς οργάνωσης του κόμματος. Η Σωτηρίου με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνει σε ένα λογοτεχνικό κείμενο μια μεγάλη αφήγηση (*grand narrative*) που συνδέεται με την ανανεωτική αριστερά.

Αντιστικτικά, η παρουσίαση στελεχών όπως ο Μπελογιάννης, ο Πλουμπίδης ακόμη και η αδελφή της, Έλλη, βασίζεται σε θαυμασμό για το ηθικό

¹⁸ Το ημερολόγιό μου», *Αντί*, τχ. 61 (25-12-1976), σ. 27-33. Η αναφορά στους ομήρους στη σ. 33 «Είναι όμως φοβερό το κακό το όποιο γίνεται με την απαγωγή και μεταφορά των ομήρων εις Θήβας, Λεβαδεία και τα βουνά. Χιλιάδες κόσμος υποφέρει τα πάνδεινα. Μεγαλύτερο αίσχος από αυτό δεν ήμπορεί να γίνη. Και στό μεταξύ, οι άρχηγοί τῶν Κ.Κ.Ε., ΕΛΑΣ-ΕΑΜ, φονάζουν καί διαμαρτύρονται, ὅτι γιά ὅλα πταίει ο Σκόμπυ καί ἡ Κυβέρνησις, πού δέν δέχεται νά ἔλθῃ σέ διαπραγματεύσεις μαζί τους καί νά δεχθῆ τούς ὅρους των. Ἀναίδεια, θράσος καί ατιμία».

¹⁹ Ντούνια Κουσίδου, *Η υπόθεση Νίκου Πλουμπίδη: Ιστορία, αρχεία, καταθέσεις*, Διογένης. Αθήνα 1999.

τους ανάστημα και την ιδεολογική τους σταθερότητα. Έτσι δεν τίθεται το ερώτημα ποια μπορεί να ήταν η στάση τους όταν διαπράττονταν αυτά τα λάθη στο παρελθόν. Όπως και όλοι οι αγωνιστές της Αριστεράς παρουσιάζονται ως τραγικοί ήρωες ακριβώς λόγω των λαθών της ηγεσίας.

Η *Εντολή* υπήρξε εμπορική επιτυχία, όπως άλλωστε τα περισσότερα κείμενα της Διδώς Σωτηρίου. Είναι ενδεικτικό ότι έχει κάνει 41 επανεκδόσεις μέσα σε 43 χρόνια (ως το 2009) και βάσει του αριθμού των επανεκδόσεων είναι το δεύτερο πιο επιτυχημένο κείμενο της μετά τα *Ματωμένα Χόματα*. Αυτό δείχνει την επίδραση της μορφής του Μπελογιάννη στο ευρύ κοινό της Μεταπολίτευσης και μεταγενέστερα, αλλά και την θετική υποδοχή της αφήγησης που διαμόρφωσε η Σωτηρίου για τα λάθη της Αριστεράς και το ρόλο της ξένης επέμβασης. Αυτή η αφήγηση υιοθετήθηκε και από την ταινία του Νίκου Τζίμα *Ο άνθρωπος με το γαρούφαλλο* (1980), που είχε αντίστοιχη επιτυχία.

Η υποδοχή της *Εντολής* από τους κριτικούς δεν είναι εκτεταμένη, ίσως λόγω της ειδολογικής του απροσδιοριστίας. Δεν εντόπισα κριτική σε λογοτεχνικά περιοδικά της περιόδου, με διαφορετική φυσιογνωμία το κάθε ένα.²⁰ Άλλωστε στο πολυδιάστατο λογοτεχνικό πεδίο της Μεταπολίτευσης κυριαρχούν για λίγο αιτήματα πολύ πιο πρωτοποριακά, ενώ ο ρεαλισμός και η πολιτική λογοτεχνία δέχεται ισχυρή κριτική από εκπροσώπους της πρωτοπορίας και της Νέας Αριστεράς.²¹

Κριτικές εντόπισα στον ημερήσιο τύπο (*Αυγή*²², *Ριζοσπάστης*,²³ *Καθημερινή*,²⁴ *Ακρόπολις*²⁵) και σε πολιτικά κατά βάση έντυπα (*Αντί*²⁶), πράγμα που δείχνει ότι το κείμενο δεν κρίνεται τόσο ως λογοτεχνικό, αλλά ως πολιτικό

²⁰ Ερευνήθηκαν τα περιοδικά *Νέα Εστία*, το *Τραμ*, *Ευθύνη*, *Διαβάζω*, *Ηριδανός*, *Διαγώνιος*, *Σπείρα*, *Νέα πορεία*, *Τετράμηνα*, *Τομές*, *Σημειώσεις*.

²¹ Hamalidi, Elena, Maria Nikolopoulou and Rea Walldén, “Mapping the Greek avant-garde: The function of transfers between aesthetic and political dualisms” στο Harri Veivo (επιμ.), *Transfers, appropriations et fonctions de l'avant-garde dans l'Europe intermédiaire et du Nord*, L'Harmattan (στη σειρά *Cahiers de la Nouvelle Europe*), Paris 2012, σ. 233-258. Μαρία Νικολοπούλου, «Η αμήχανη ανάδυση του Underground και το αίτημα της διπλής πρωτοπορίας στο λογοτεχνικό πεδίο της Μεταπολίτευσης», στο Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης, Μάνος Αυγερίδης, *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, 263-282, σ. 280-282.

²² Τάσος Βουρνάς, «Διδώ Σωτηρίου, Εντολή», *Αυγή*, 9/11/1976.

²³ Ευγενία Ζωγράφου, «Αυτοβιογραφικό χρονικό από τον Εμφύλιο μέχρι το 1962: Διδώ Σωτηρίου, *Εντολή*, Κέδρος 1976», *Ριζοσπάστης*, 8-12-1976, 4.

²⁴ Κ.Π. «Διδώ Σωτηρίου: *Εντολή*», *Καθημερινή*, 30-1-1977.

²⁵ Angelos Fouriotis, «Διδώ Σωτηρίου: *Εντολή*», *Ακρόπολις*, 7/8/1977.

²⁶ Ε.Π. [πιθ. Εύα Πατίκη] «Βιβλίο: Διδώ Σωτηρίου, *Εντολή*», *Αντί*, τχ. 60 (11-12-1976), σ. 49. Ευχαριστώ πολύ τον Κώστα Καραβίδα για την πιθανή ταύτιση.

που απευθύνεται σε πιο ευρύ κοινό. Με εξαίρεση την περίπτωση της *Αυγής* και του *Ριζοσπάστη*, πρόκειται για σύντομες παρουσιάσεις και όχι αναλυτικές κριτικές.

Οι κριτικές διαφοροποιούνται ανάλογα με την πολιτική θέση του εντύπου. Έντυπα της ανανεωτικής αριστεράς, όπως το *Αντί* και η *Αυγή* το επαινούν ανεπιφύλακτα κυρίως για την τόλμη και την ειλικρίνειά του, πράγμα που συνδέεται με την στάση του προς τους κομματικούς μηχανισμούς.²⁷

Η κριτική της συντηρητικής *Καθημερινής* είναι πιο επιφυλακτική για λόγους που αφορούν και τη γραφή και το περιεχόμενο του κειμένου. Επισημαίνει την ειδολογική απροσδιοριστία του κειμένου, η οποία σημαίνει ότι ο χειρισμός του περιεχομένου είναι ταυτόχρονα αποστασιοποιημένος και ιδιαίτερα προσωπικός με έντονο συναίσθημα. Αυτό οδηγεί στην πολιτική χρήση του παρελθόντος, πράγμα με το οποίο διαφωνεί ο κριτικός. Διαφωνεί ακόμη και με την εστίαση στο Μπελογιάννη και την παραγνώριση των συγκατηγορουμένων του. Στο ίδιο κλίμα ο Φουριώτης στην *Ακρόπολι* επισημαίνει τους κινδύνους της πολιτικής στράτευσης για τη λογοτεχνία. Αν και αναγνωρίζει την προσπάθεια της Σωτηρίου να σταθεί αντικειμενική, επισημαίνει ότι το υλικό παρουσιάζεται έτσι ώστε να οδηγεί τον αναγνώστη σε ένα συγκεκριμένο συμπέρασμα.

Τέλος, η κριτικός του *Ριζοσπάστη*, υιοθετώντας τη στάση που κράτησε ο Γρηγόρης Φαράκος, εκδοτικός υπεύθυνος της εφημερίδας, στο μνημόσυνο του Μπελογιάννη ένα χρόνο νωρίτερα, επικρίνει την κριτική προς το κόμμα, γιατί βλάπτει τον ταξικό αγώνα. Επαινεί τα θετικά της γραφής και την ηρωική σκιαγράφιση των πρωταγωνιστών, αλλά ζητά στο πνεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού μια αισιόδοξη νότα: «Γι' αυτό περιμένουμε τραγούδια, εμβλήματα και όχι μοιρολόγια για ό,τι χάθηκε».

Στη σημερινή Ελλάδα της κρίσης, σε επίπεδο δημόσιου λόγου, η μνήμη του Μπελογιάννη είναι ακόμη αμφιλεγόμενη, καθώς τα εμφυλιακά πάθη αναβιώνουν για να υπηρετήσουν επίκαιρες πολιτικές ταυτότητες.²⁸ Αυτό δείχνει τη

²⁷ Ε.Π., ο.π.: «ένα βιβλίο πολιτικής λογοτεχνίας, ένα άμεσο, συγκλονιστικό χρονικό. Τα καινά βιώματα της γενιάς της Αντίστασης όπως και οι μεταπελευθερωτικές της περιπέτειες ως το 1952 ζωντανεύουν στις σελίδες του με ειλικρίνεια, με πόνο και πάθος.» Βουρνάς, ο.π.: «Είναι ένα βιβλίο πολιτικής ευθύνης. Γιατί αποκαλύπτει με σπάνια παρηρησία τη λαθεμένη πολιτική της Αριστεράς, που οδήγησε σε καταστροφή το κίνημα και μετέβαλε τον απέραντο χώρο του, όπου κινούνταν ένας ολόκληρος λαός, σε φυλακές και στρατόπεδα, όπου έδιναν μάχη μια χούφτα ήρωες.»

²⁸ Ο Μπελογιάννης διεκδικείται ακόμη από διάφορες παρατάξεις της Αριστεράς. Είναι ενδεικτικές οι εκλαϊκευτικές εκδόσεις του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ: Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, *Το ΚΚΕ γεννά Μπελογιάννηδες*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010. Επιτροπή περιοχής Πελοποννήσου, Ζακύνθου, Κεφαλονιάς του ΚΚΕ, *Νίκος Μπελογιάννης: Ντοκουμέντα και επίκαιρα διδάγματα*,

συμβολική δύναμη του προσώπου του Μπελογιάννη, μέρος της οποίας έχει διαμορφωθεί από την *Εντολή* της Διδώς Σωτηρίου. Παρ' όλα αυτά, το βιβλίο της Σωτηρίου δεν αναφέρθηκε στις πρόσφατες δημόσιες συζητήσεις, ίσως γιατί αμφισβητεί την μονόπλευρη εικόνα που θέλουν να διαμορφώσουν ορισμένοι από τους συζητητές. Η έμφαση στην ηθική και ανθρωπιστική διάσταση του αγώνα, η αυτοκριτική διάθεση και η επισήμανση λαθών όλων των πλευρών δεν χωράει σε μια συζήτηση με μανιχαϊστικούς όρους. Το γεγονός ότι η *Εντολή* έχει μεταφραστεί στα γερμανικά και τα τουρκικά δείχνει το διεθνές ενδιαφέρον για την υπόθεση Μπελογιάννη ως μια μελέτη περίπτωσης του ψυχρού πολέμου και των αγωνιζόμενων ιδεολόγων που εξακολουθεί να είναι επίκαιρη.

Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010. Το Μάρτιο του 2017, όταν το πατρικό σπίτι του Μπελογιάννη μετατράπηκε σε μουσείο, με πρωτοβουλία της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, δημιουργήθηκε ένταση σε μεγάλη έκταση του πολιτικού σκηνικού. Το ΚΚΕ παρουσίασε το περίστροφο του Μπελογιάννη, που βρισκόταν στα αρχεία του, μόνο κατά τα εγκαίνια του Μουσείου, ενώ αρνήθηκε να το δωρίσει στο Μουσείο. Ταυτόχρονα, ένας βουλευτής της ακροδεξιάς Χρυσής Αυγής δήλωσε μέσα στη Βουλή ότι το κόμμα του θα γκρεμίσει το σπίτι του «αρχισφαγέα του ΚΚΕ για να μη θυμίζει τα εγκλήματα του κομμουνισμού». Στην ίδια συνεδρίαση κάποιοι βουλευτές της δεξιάς Νέας Δημοκρατίας δήλωσαν ότι ο Μπελογιάννης δεν είναι σύμβολο της δημοκρατίας. <http://www.thetoc.gr/politiki/article/aristeros-emfulios-sta-egkainia-tou-mouseiou-mpelogianni>
<http://www.athina984.gr/2017/03/28/ta-egkenia-tou-mousiou-belogianni-anamochlefsan-emfyliopolemikes-erides/> (τελευταία επίσκεψη 27/2/2018).